

Separaat

väljaandest

«Kodu-uurimise teateid» nr. 5

Tallinn 1964

Ä r a t r ü k k

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Kodu-uurimise Komisjoni
kogumikust

«Kodu-uurimise teateid» nr. 5

Tallinn 1964

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
389461

ARHIIVKOGU

KULTUURI- JA KIRJANDUSLOOLISTE MATERJALIDE KOGUMINE JA KASUTAMINE KODU-UURIMUSLIKUS TÖÖS

R. PÖLDMÄE,
filoloogiakandidaat

Kultuuri- ja kirjandusloo mitmepalgelisi küsimusi ei saa uurida ainult kirjanike teoste, trükitud allikmaterjalide ja ametlike dokumentide põhjal. Üksikasjalisem uurimistöö vajab täiendavaid andmeid kirjaniku isiku ja loomingulise töö kohta, millest üldtuntud allikad sagedasti vaikivad või üsna napisõnaliselt kõnelevad. Selles osas võivad rohkesti abi pakkuda kodu-uurijad, selgitades kohalike mälestusandmete või kirjanduslike leidude põhjal mõndagi tundmatut või tumedaks jäänud küsimust.

Seniseid töötulemusi. Eesti kirjandusloo allikmaterjalid on üsna rikkalikud, sest neid on rohkem kui saja aasta jooksul suurema või vähema teadlikkusega kogutud. Juba XIX sajandi algul hakkas estofiilne Pärnu pastor J. H. Rosenplänter kultuuri- ja kirjandusloolise sisuga käsikirju korjama ning pärast tema surma läksid väärtuslikud materjalid Õpetatud Eesti Seltsi (ÕES) valdusse. Kogumistöö kuulus ka ÕES-i ülesannete hulka ja sinna koondus umbes 1000-numbriline käsikirjade kogu, milles oli tähelepanav osa Kalevipoja-ainelistel materjalidel; Fr. R. Kreutzwald kasutas neid täiel määral oma eepose koostamisel. Praegu asub ÕES-i kogu Kirjandusmuuseumis; selle üheks vanemaks ja väärtuslikumaks osaks on K. J. Petersoni pävaraamat, kirjad ja luuletuste käsikirjad. 1871. a. asutatud Eesti Kirjameeste Selts (EKMS) püüdis koguda ajaloo allikmaterjale, kuid algatus ei võtnud laiemat ulatust. Hoopis unustusse jäid kaasaegsete kirjanike ja kultuuritegelaste isiklikud kirjakogud, mistõttu Fr. R. Faehlmanni, Fr. R. Kreutzwaldi, J. V. Jannseni jt. materjalidest on pal-

jugi kaotsi läinud. Mitmete teiste tollaegsete kultuuritegelaste (J. Köleri, J. Adamsoni, J. Hurda, C. R. Jakobsoni, L. Koidula, M. Veske, J. Kunderi jt.) kirjad ja käsikirjad on nende järglaste poolt paremini säilitatud ja tänapäevale pärandatud. A. Grenzsteini «Kirjakogu» 17 mahukat köidet sisaldavad ajalehe «Oleviku» avaldatud ja avaldamata kaastööd (enamasti kultuurilooliste küsimuste kohta) ning on suuresti kodu-uurimusliku sisuga.

1907. a. asutatud Eesti Kirjanduse Selts (EKS) hakkas arendama ka kirjandusloo uurimist ja vajäs selleks esmajärgulisi algallikaid. Kõigepealt hakati süstemaatilisel materjale koguma rahvusliku liikumise perioodi kohta. Et paljude juhtivate isikute otsesed järglased olid veel elus, siis õnnestus päästa ajajärgu tähtsamad kirjavahetused ja käsikirjad. Jakob Hurda matusepäeval (1907. a. algul) otsustati asutada Eesti Rahva Muuseum (ERM), mis teostus alles 1909. aastal. ERM-i üheks põhiliseks ülesandeks kujunes eesti rahvusraamatukogu loomine. Neil aastail pandigi sellele tugev alus, millest aastakümnete jooksul on välja kasvanud kõige täielikum eesti kirjanduse panipaik, ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogu. Suurt abi osutas rahvas, kelle käest vanavarakogujad said rohkesti haruldasi raamatuid.

Eesti Rahva Muuseumi kogunes ka käsikirju, mistõttu 1929. a. loodi selle asutuse osakonnana Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKIA), kuhu koondati senised kirjanduslikud ja kultuuriloolised käsikirjad. Koguti ka olulist lisa hilisemate perioodide ja isikute kohta (Jakob Liiv, A. Grenzstein, M. J. Eisen, K. E. Sööt, A. Haava, J. Mändmets, Ed. Vilde, O. Luts, A. H. Tammsaare jt.). Kirjastustelt saadi teoste originaalkäsikirju. EKIA-sse koondati ka Akadeemilise Ajaloo Seltsi juhtimisel teostatud kogumistöö tulemused — ajaloolise traditsiooni kogud kihelkondade kaupa. Neid on seni vähe kasutatud, kuigi need pakuvad rohkesti andmeid kohaliku ajaloo ja kultuuriloo kohta. Käsikirjalised materjalid korraldati isikute kaupa fondideks, koostati vajalikud registrid ja kartoteegid. Eesti Kultuurilooline Arhiiv kujunes sisurikkaks eesti kirjandus- ja kultuuriloo varaaidaks. Peamiselt kirjavahetustel tuginev isikute kartoteek kujunes omapäraselt sisukaks ja laiaulatuslikuks biograafiliseks teatmekoguks, mis sisaldab andmeid peaaegu kõigi isikute kohta, kes meil on kirjanduslikult vähegi tähelepandavalt tegutsenud. 1940. a. sügisel rajas Nõukogude Eesti valitsus

Eesti Rahva Muuseumi baasil praeguse ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi ja Etnograafiamuuseumi. Kogumistöös jätkati ja jätkatakse praegugi täie edukusega endisi suundi, muidugi kohanedes meie ühiskonnas toimunud suurte muudatustega.

Nõukogude perioodil on leitud Fr. R. Kreutzwaldi kirju 1830-ndaist aastaist, keeleteadlase F. J. Wiedemanni reisi-päevikud aastaist 1858—1887 jne. Rahvusliku liikumise kõige väärtuslikumate materjalikogude hulka kuulub C. R. Jakobsoni arhiiv, mis avastati alles 1950-ndail aastail Kurgjal ja deponeeriti Kirjandusmuuseumi. Koidula põhiline kirjakogu leiti alles 1958. a. Leningradist. Muuseumi saadi Juhan Liivi loominguiline pärand peaaegu täies ulatuses. Koguti materjale varasemate luuletajate G. Wulff-Oie, A. Alveri ja R. Kamseni kohta. Suuresti on täienenud Ed. Bornhöhe, Ed. Vilde, A. Kitzbergi, E. Särgava, E. Enno, A. H. Tammsaare, O. Lutsu, F. Tuglase, M. Metsanurga, J. Parijõe, J. Vahtra, A. Tassa jt. kogud, samuti saadi materjale proletaarsete kirjanike J. Lilienbachi ja V. Mölderi kohta. A. Läte pärandas oma käsikirjad Kirjandusmuuseumile. J. Barbaruse surma järel anti üle tema väga sisukas ja ulatuslik kogu. Saadi A. Alle, J. Kärneri, J. Sütiste, E. Tammlaane ja O. Urgarti materjale. J. Parika fotokogu sisaldab väga rohkesti kultuuritegelaste ja kirjanike fotosid. Ka mitmed kaasaegsed kirjanikud (A. Jakobson, A. Hint, P. Rummo, R. Parve, D. Vaarandi, R. Sirge, J. Smuul jt.) on loovutanud muuseumile oma teoste käsikirjalisi variante ja nende algmaterjale. Kirjandusmuuseumi fotokogu sisaldab üle 30 000 foto ja täieneb pidevalt.

Nii on ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond kujunenud suureulatuslikuks kultuuri- ja kirjanduslooliste allikmaterjalide varaaidaks, ja on loomulik, et edaspidisedki kogumistöö tulemused sinna suunatakse. Kuid muuseum võib kodu-uurijatele ka tööülesannete otsimisel ja nende lahendamisel abiks olla. Koostöö rahvahulkadega on seniste saavutuste aluseks olnud ja edaspidi see veelgi süveneb.

Mida koguda? Kirjandus- ja kultuurilooliste materjalide mõiste on üsna laialdane ja nõuab lähemat määratlemist. Trükkis ilmunud teoste kõrval on tähtsad ka autorite käsikirjad, millel on kõigepealt suur haruldusväärtus ja mis annavad ühtlasi rohkesti andmeid teose saamisloo kohta (autori ja teiste parandused, tsensori kärped, trükivead

jne.). Teoste käsikirjad või nende fotokoopiad pakuvad erilist huvi ka muuseumi külastajaile. Ed. Vilde teoste käsikirju on vähe säilinud; 1960. a. veebruaris tõi Saaremaal töötav arst E. Päll Kirjandusmuuseumi «Mahtra sõja» enam-vähem täieliku käsikirja, mille järgi teos oli trükitud (1902).

Sagedasti leidub käsikirjadest veel variante (isegi üsna mustandlikke), mis pole trükki pääsenud. Neilgi on suur väärtus, sest nad võimaldavad hästi jälgida loomingu- protsessi. Kogumist väärivad ka igasugused teose eel- tööd (märkmed, kavandid, skeemid, tegelaste portree- visandid, väljakirjutused teostest ja arhiividest, keelelised materjalid, stiilikatsetused, riimiskeemid, värsivormi- ja rütmikatsetused jne.). Aino Kallas üritas pikemat aega kirjutada romaani Hiiumaa mereröövlist, nn. Ungru krahvist, ja kogus selleks rohkesti ajaloolist materjali, kuid mitmest kirjutamiskatsesest hoolimata pole teos lõplikku kuju võtnud ja on jäänudki lõpetamata. Säilinud materjalid näitavad ilmekalt kirjaniku võitlust teose sisule sobiva vormi leidmi- seks. J. Smuul on Kirjandusmuuseumile loovutanud oma päevikud Antarktika-reisist, mille kaudu saame hästi jäl- gida kuulsaks saanud «Jäise raamatu» kujunemist tõeliste reisisündmuste alusel. Väärtuslikku lisa annavad ka kor- rektuurpognad või trükitud teoste lehekülgedel uustrükkide jaoks tehtud autoriparandused. Peale ilukirjanduslike teoste on vaja koguda ka kirjaniku artik- lite, kõnede, referaatide, retsensioonide, raadiosaadete, fil- mistsenaariumide jm. käsikirju.

Väga väärtuslikuks kirjanduslooliseks allikmaterjaliks on isiklikud kirjavahetused. Fr. R. Kreutzwaldi kor- respondents moodustab trükitult 6 mahukat köidet (seni ilmunud 4 köidet), kuigi sellest on palju veel kaotsi läinud. Lauluisa kirjavahetuse tähtsus ja väärtus pole palju väik- sem tema ilukirjandusliku loomingu omast; eriti kirjavahe- tus Koidulaga (V köide) kuulub eesti kirjanduse klassika- fondi. Ka teiste kirjavahetused pakuvad rohkesti kirjaniku enda ja tema korrespondentide eluloolisi fakte, viivad lähe- dale teoste sünniprotsessile ja väljaandmisloole, neist võib leida andmeid nii autori enda kui ka tema kaasaegsete esteetiliste ja poliitiliste vaadete ning maailmavaate kohta, mis teostes on sagedasti välja ütlemata jäänud või maha kärbitud. Nüüdisajal on kirjanikel tekkinud kirjavahetused lugejatega (näit. J. Smuul sai oma «Jäise raamatu» puhul

sajad kirjad). Kirjavahetused on ajajärgu sündmuste, olude ja võitluste peegelduseks ning neid arvatakse suuremal või vähemal määral autori kirjandusliku loomingu hulka.

Tavaliselt on kirjaniku, tema perekonna või järglaste käes säilinud teiste isikute kirjad, kuid tema enda kirjad on maailma mööda laiali; neid on tavaliselt palju vähem säilinud ja raskem koguda. Nõnda sisaldab C. R. Jakobsoni Kurgja fond tuhandeid kirju temale, kuid Jakobsoni kirju teistele on säilinud ainult mõnisada. Kuna Jakobson oli eriti «Sakala» toimetamise perioodil rahvaga kontaktis kogu maa ulatuses, siis oleks vaja üksikute paikondade kaupa otsida tema korrespondente ja avastada võib-olla veel säilinud Jakobsoni kirju. Ka paljud teised kirjanikud on olnud kirjavahetuses lihtsate tööinimestega, kelle käes võivad seista väärtuslikud materjalid. Vahel on kirjanikud või teised kultuuritegelased oma laialisaadetud kirjadest säilitanud mustandid ja needki väärivad kogumist. Harva on tehtud täielikud koopiad, kuid varasemate autorite kogudest võib neid siiski leida. Mõnikord on peetud ka kirjavahetuse registrit, mis võib mõnevõrra asendada kaotsiläinud kirjavahetust. Kirjavahetuse juurde kuuluvad ka telegrammid (näit. juubelite puhul).

Leidub kirjanike päevikuid, millesse on pidevalt või katkendlikult sissekandeid tehtud. Nende väärtus on ülisuur. Aino Kallas avaldas oma päevikud 4 köites (soome keeles) ja need on loetavad parima eluloolise romaanina, kõnelemata nende tähtsusest uurimisallikana. Üliväärtuslikud on kirjanike memuaarid, mis on trükitis avaldamata. Isegi katkendid või kavandid võivad rohkesti andmeid pakkuda. J. Hurt on teinud endale oma mälestuste kirjutamise jaoks lühikese skeemi, mille põhjal ta suutis kirja panna ainult kümnekond lehekülge, kuid selle kavandi põhjalgi võib selgust saada paljudes küsimustes. Mõni kirjanik (näit. A. Tassa) on kalendermärkimikku noteerinud rohkesti oma jooksvaid asjaajamisi ja need pakuvad häid tugipunkte. Väärtuslikud on ka mitmesugused muud märkimikud ja ülestähendused.

Tuleb koguda ja säilitada ka kirjaniku dokumente, mis kinnitavad eluloolisi fakte. Siia kuuluvad passid, sünni- ja surmatunnistused, koolitunnistused, töötõendid, kirjastuslepingud, üürilepingud, aukirjad, premeerimisdokumendid, auaadressid juubelite puhul, dokumendid asjaajamisest

ametiasutustega, arstitunnistused, endistest aegadest ka veksliblankeetid jne.

Mõni kirjanik on tegelnud joonistamise või maalimisega ja sellealased teosed või visandid väärivad kogumist. Ed. Bornhöhe joonistuste vihik pakub eluloolisi illustratsioone, mis on väärt ka iseseisvate kunstiteostena. Suure väärtusega on kunstnike portreed kirjanikest (graafikas, maalis või skulptuuris). Tuleks koguda ka teoste illustratsioone, mille originaalid on vahel pärast trükkimist laokile jäetud. On vaja jälgida kirjanduslike paikade, sündmuste, tegelaste jne. kajastumist kujutavas kunstis, mille kohta sagedasti puuduvad teated, eriti vähem tuntud kunstnike loomingu puhul. Kunstiteostest tuleks eeskätt hankida fotod ja teated autori, sisu, tehnika, formaadi jne. kohta, tarbe korral selgitada ka kunstiteose muuseumile üleandmise võimalusi. Kirjandusmuuseum kogub ka kirjanike surimaskke.

Ülitähtsad on kirjanikusse ja tema teostesse puutuvad fotod. Neid leidub tema perekonnas, tuttavate või hoopis võõraste käes. Müügil olnud portreefotod on enamasti juba säilitatud ja tuntud, kuid võib leida ka seni tundmatuid pilte. Nõnda tunti Ed. Vildest ja tema abikaasast L. Jürmannist ainult üht kaksikfotot (1905. aastast), kuid hiljuti avastati sellest veel 2 varianti, mis on tehtud nähtavasti samal ajal. Üks variant leiti koguni kaugelt väljastpoolt meie liiduvabariiki, kuhu kirjanik oli selle saatnud ühele tuttavale. Peale portreefotode väärivad jälgimist ka kirjanduslike sündmuste ja paikade pildistused, seejuures võib kodu-uurija ise aktiivseks pildistajaks olla. Ka kirjanike perekonnaliikmete, sõprade, tuttavate, töökaaslaste jt. pilte tuleks koguda ja neid tasub endalgi pildistada. Kirjanike pildialbumid on seda väärt, et neid tervikuna säilitada. Draamakirjanike puhul on väärtuslikud nende teoste lavastuste (teatrites või isetegevuslikel lavadel) pildistused. Tasub jälgida kohapeal tegutsenud või tegutsevate amatöör- ja kutseliste fotograafide kogusid, milles leidub sagedasti fotosid nii kohalikest kui üldtuntud tegelastest, kultuuriloolistest sündmustest ja paikadest. Viimastel aegadel on tehtud kirjanikest ka filmivõtteid (näit. nende esinemiste puhul) ja need on üliäärtuslikud. On võetud ka magnetofonilindile kirjanike kõnelusi, mida tuleb tingimata säilitada.

Kogutagu ka raamatuid, mis on seotud mõne kirjaniku või kultuuritegelasega. Väärtuslikud on nende endi teosed, mis kannavad autogramme või pühendusi teistele isikutele. Autori isiklikud raamatud sisaldavad tihti äärmärkusi ja allakriipsutusi, mis näitavad tema suhtumist ühesse või teisesse teosesse. Kirjaniku raamatukogu tervikuna näitab tema eruditsiooni, kirjanduslikke suhteid, mõjutusi ja mõne teose loomisel kasutatud algallikaid. Nõnda on F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat rikastanud paljude kirjanike keelevara, balti-saksa kroonikad on aluseks olnud peaaegu kõigi ajalooliste jutustuste ja romaanide loomisel. Oleks vaja säilitada ka kirjanike personaalsed raamatukogud tervikuna.

Väärivad säilitamist kirjanike tarbeesemed, eriti nende memoriaalmuuseumide olemasolu või loomise puhul, sest asjad annavad olulise täienduse ekspositsioonile. Praeguste võimaluste juures on kõigi kirjanike esemeid (eriti mööblit) raske säilitada ja tuleb paratamatult piirduda väiksemate asjadega, mis võtavad vähem ruumi ja millel on rohkem «kirjanduslikku ilmet» (sulepead, lauagarnituurid, mapid, nahkehistööd, kunstiteosed, rinnamärgid, ordenid jne.).

Tuleks kirja panna ka kirjaniku materjalide saatuslood, nende «biograafia»: kuidas on materjal säilinud, kuidas käest kätte käinud jne.

Muidugi pole siin antud kirjandusliku ainekogu loetelu täielik ja praktikas leidub muidki materjaliliike, mida tasub koguda ja säilitada.

Mida üles kirjutada? Kirjanike ja kultuuritegelaste puhul ei saa koguja piirduda ainult nii-öelda valmisoleva materjaliga, vaid ta peab jälgima mälestuslikke teateid ja neid hoolikalt kirja panema. Asendamatu väärtusega andmeid võib kohapealt saada vastava isiku suguvõsa ja esivanemate kohta. Selles võivad rahva mälestused isegi sisurohkemad olla kui mis tahes dokumentaalne allikas. Tuleb jälgida kirjaniku vanemaid: nende erinevaid suguvõsaliine, ühist perekonnaelu, iseloomusid, laste kasvatamist, majapidamist, kutsealast ja seltskondlikku tegevust, haridust, eriharrastusi, kirjaoskust, raamatute lugemist, suhet naabritega ja laiema üldsusega, maailmavaadet, poliitilist meelsust ja tegevust, suhet kirikuga jne. Lapsepõlv ja kodune kasvatus on enamasti suurt mõju avaldanud kirjaniku isiksuse kujunemisele ning kodu-

sed elamused, vahekorrad ja sündmused kajastuvad suures ulatuses kirjanduslikus loomingus. On vaja jälgida kirjaniku kodu ümbrust: naabreid, küla- või linnaühiskonda, silmapaistvaid inime tüüpe, sotsiaalseid vahekordi, rahva majanduslikku taset, kiriku, hariduse ja kultuuri seisundit, külaelu tsentrumeid, loodust, maastikku, suhteid teiste piirkondadega jne. A. H. Tammsaare loomingu täielikuks mõistmiseks on uurijad Albu valla soosaartel, Koitjärve metsakülades ja mujal teinud lausa geograafilisi uurimistöid, sest suur kirjanik on oma laialdases loomingu kodu- ja elupaikade ühiskondlikud ja looduslikud elemendid väga mitmekülgsest ära kasutanud.

Nii jõutakse kirjaniku või kultuuritegelase enda juurde. Peab jälgima tema lapsepõlve, õdesid-vendi, naabrilapsi, nende ühiseid mängu ja muid harrastusi, karjaskäimist, kodust tööd, lugemaõppimist, kooliskäimist, õpetajaid, õppeviisi, õppeaineid, õpperaamatuid, edasijõudmist ühes või teises aines, kaasõpilasi, koolielu üldiselt, kooliskäimise võimalusi ja raskusi, edasiminekut kõrgematesse koolidesse kuni ülikoolini välja, nende koolide spetsiifikat ja tegelikkust. Kui kirjanik või kultuuritegelane on täiskasvanuna kohapeal elanud ja töötanud, siis tulevad tema biograafiast jälgimisele elukohad, kodu, abielu, lapsed, sugulased, sõbrad ja tuttavad, töökaaslased, õpetajad, õpilased, ülemused, kutsealane, seltskondlik-ühiskondlik, ajakirjanduslik ja poliitiline tegevus, eriharrastused, puhkused, suvitamised, matkad, pikemad reisirid, majanduslik olukord, osavõtt kohalikest ja üldistest organisatsioonidest, avalikud esinemised, kohtumised lugejatega, läbikäimine ümbruskonna rahvaga, rahva suhtumine temasse, kokkupuuted ajalooliste sündmustega (1905. a. ja 1917. a. revolutsioon, Saksa okupatsioon, sõjad, põrandalune revolutsiooniline tegevus, nõukogude võimu kehtestamine 1940. a. jne.). Meenutame kirjaniku välimust, käitumist, kõnelemisviisi, suhtumist teistesse, tema kõneluste sisu jne.

Eriti peab jälgima kirjanduslikku tegevust: isiklik raamatukogu, lugemus, keelteoskus, lemmikautorid, töötamisviis, kohapealt saadud teemad, sündmused, tüübid ja maastikud, muu materjali kogumine, üksikute teoste sünnilugu, teoste kirjastamine, autori suhted kirjastuste ja kirjastajatega, honorarid, teoste tiraažid, levik rahva seas, tegevus koguteoste, ajakirjade ja ajalehtede toimetajana,

tõlketevendus, kokkupuuted ja suhted teiste kirjanikega, ametlikud tunnustused, juubelid, matused, järelpõlvede arvamus ja hinnangud, avaldamata teoste ja muu kirjavara saatatus. Muidugi ei ole igal kodu-uurijal võimalik pääseda kirjaniku lähemasse tegevusorbiiti, kuid see takistus ei tarvitse kedagi hirmutada. Ka väiksemad üksikasjad vajavad valgustamist, sest alles neist saab kokku panna tervikliku pildi. Nõnda on omaaegne «Noor-Eesti» kirjastuse töötaja A. Kiviste avaldanud asendamatu väärtusega andmeid kirjanikest A. H. Tammsaarest, J. Kärnerist, R. Rohust jt., kellega ta teoste kirjastamisel kokku puutus. Kui aga kirjanik on pikemat aega kohapeal elanud, siis on kodu-uurijal eriti suured eelised saada uusi, seni tundmata andmeid. Mõnel kirjanikul on pidevalt suhteid teatava paikkonnaga ja neid on tulus jälgida.

Iga kodu-uurija võib andmeid koguda mõne kirjaniku teoste kohta: kui palju neid kohapeal tunti või tuntakse, rahva suhtumine nendesse, eriti meeldivad ja meelde jäävad episoodid või tegelased, teoste kasutamine selles paikkonnas (näidendite lavastamine, luuletuste deklameerimine, kirjanduslikud kohtud teoste tegelaste üle jne.). Raamatukogude baasil võib isegi statistiliselt välja selgitada ühe või teise autori ja nende üksikteoste loetavust.

Üldtuntud kirjanike ja kultuuritegelaste kõrval on vaja jälgida ka kohalikke kultuuritegelasi ja kirjamehi. Vahel võib viimaste tegevuses leida mõndagi positiivset ja säärastki, millel on osa meie kirjanduse üldpildis. Nende töid on võib-olla isegi trükitud, kuid nad ise on teenitult või teenimatult unustusse langenud. Nende kohta on uurijail kõige raskem andmeid saada, sest nendest vaikivad kirjanduslood ja teatmeteosed. Selles osas võib kodu-uurija kõige viljakamalt tegutseda. Süveneval kirjandusloo uurimisel hakatakse järjest rohkem tähelepanu pöörama ka seni vähemtuntud autoritele, kui nende paremaid saavutusi on teenimatult alahinnatud või need on hoopiski hindamata jäänud.

Kuidas töötada? Kultuuri- ja kirjandusloolasele tööle asudes oleks kodu-uurijal kasulik isiklikku kontakti astuda mõne kirjandusloolase-spetsialistiga või vastava asutusega, näit. ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumiga (Tartu, Vanemuise 42) või ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi kirjandussektoritega (Tallinn, Sakala 3). Neilt võiks saada konkreetseid andmeid kohapeal sündinud või tegutsenud isikute kohta ja täpsemaid tööüles-

andeid. Mitmed kodu-uurijad on isiklikult tutvunud Kirjandusmuuseumi kogudega või astunud asutuse korrespondendiks ning on saanud olulist abi või teinud väärtuslikku kaastööd.

Muidugi võib tööd alustada ka kohapeal omal jõul. Kohalik rahvas teab enamasti ise oma «suurusi», kuid varasemad kultuuritegelased võivad olla ka täiesti ununenud. Siis aitavad kirjanduslikud allikad. Üheks põhiliseks käsiraamatuks on igapäevale «Eesti biograafiline leksikon» (ilmus 1926—1929) ja selle täiendusköide (1940), millest saab rohkesti esialgseid andmeid. Suurel hulgal kirjamehi, ka vähetuntuid, esitab K. A. Hermann «Eesti kirjanduse ajalugu» (1898), kuid teos on raskesti kättesaadav. Kergemini võib leida M. Kampmaa mitmeköitelist teost «Eesti kirjanduseloost peajooned», mis sisaldab pikemaid ülevaateid tähtsamaist kirjanikest ja nimetab ka vähem tähtsaid. Eluloolisi materjale sisaldab rohkesti V. Ridala «Eesti kirjanduse ajalugu koolidele» (1922—1930). Kõige kättesaadavam on E. Sõgeli toimetatud nõukogudeaegne «Eesti kirjanduse ajalugu» I—III, kuid selles on vähe elulugusid. Nõukogude Eesti kirjanikest annab ülevaate koguteos «Kirjanduse sivilauad» (1959). Fr. Tuglase monograafia «Juhan Liiv» (uustrükk 1958. a.) esitab rohkesti andmeid ka kirjaniku kaasaegseist, sama võib öelda V. Altoa «August Kitzbergi» kohta (1960). Väga sobivaks abimaterjaliks osutub kirjanike lühimonograafiade seeria «Eesti kirjamehi», millest seni on ilmunud H. Peebu «Johannes Vares-Barbarus» (1959), K. Laigna «Juhan Kunder» (1959), V. Altoa «August Kitzberg» (1960), R. Parve «August Alle» (1960), B. Söödi «Lydia Koidula» (1960), R. Alekõrre «Jakob Tamm» (1961), O. Kruusi «Jakob Mändmets» (1961), E. Nirgi «Eduard Bornhöhe» ja «Friedrich Reinhold Kreutzwald» (mõlemad 1961), O. Kruusi «Jakob Mändmets» (1961), H. Siimiskõri «A. H. Tammsaare» (1962), R. Alekõrre «E. Peterson-Särgava» (1963) ja A. Vinkeli «Juhan Liiv» (1964). Need teosed peaksid olema kohalikes raamatukogudes kättesaadavad.

Muidugi peab tutvuma ka paljude muude teostega, mida pole võimalik siin loetleda. Mitmed haruldased trükised (vähetuntud balti-saksa teosed, kohapeal trükitud väljaanded — brošüürid, albumid, laululehed jne.) ja laialdane ajakirjandus (eriti kohalikud ajalehed) võivad sisaldada andmeid, mida teadlased ei tunne, ja kodu-uuriija

võib siin teha tähtsaid avastusi. Rohkesti andmeid võib leida ka arhiivivaldkajast: koguduste personaalraamatuid, kroonikaist, mõisate dokumentidest, vallavalitsuste ja koolide arhiividest, kohalike seltside protokolliraamatuid jne. Sääraseid materjale võib leida ka rahva käes ja nende avastamine on suureks lisanduseks teadusele. Isegi hauatähistel leiduvad sünni- ja surmadaatumid võivad olla seni tundmata andmeteks. Heaks eeskujuks selles osas on Jõhvis tegutsev kodu-uurija August Martin, kes on peaaegu kõigi oma rajooni kultuuritegelaste kohta kogunud suure väärtusega biograafilisi andmeid, kasutades selleks laialdaselt arhiive ja avastades kohapeal väärtuslikke dokumente.

Säärane töö nõuab aga suuremaid eelteadmisi, palju aega ja ainelist kulu kaugemateks sõitudeks, mida iga kodu-uurija ei saa endale lubada. Mõnel puhul võib kasutada asutuste abi. Nõnda teatas ENSV Teaduste Akadeemia töötaja Heli Arro Kirjandusmuuseumile, et tema vanaisal olnud kunagi Krimmis käsikirjad nn. maltsvetlaste usulahu kohta ja ta peitnud need sõja ajal maa sisse. Lugu tundus fantastilisena, kuid mõningate täiendavate andmete saamisel lähetas muuseum Arro Krimmi ja saagiks oligi Gustav Maltsi koostatud ligi 600-leheküljeline käsikiri «Ajalugu Maltsveti usust ja Krimmi rändamisest», mille varianti Ed. Vilde kasutas oma suurromaani kirjutamisel. Tõepoolest oli haruldus kodusõja-aastail säilinud maasse maetult; hiljem kaevati see välja ning säilis võrdlemisi korralikult G. Maltsi pojatütrel käes.

Vähem «romantiline» pole L. Koidula käsikirjade saatuse. Need jäid pärast luuletaja surma (1886) tema mehe ja hiljem tütarde kätte. Juba Eesti Kirjanduse Selts pidas mitmel korral läbirääkimisi käsikirjade omandamiseks, kuid see ei õnnestunud. Pärast Suurt Isamaasõda saadi teada, et Koidula tütar Hedvig Michelson suri Leningradi blokaadi ajal. Käsikirjade säilimise võimalus polnud nagu enam usutavgi. 1958. a. algul otsisid Kirjandusmuuseumi töötajad üles Koidula tütre viimase korteri ja leidsid sealt üle 200 raamatu, mis olid kuulunud Koidulale ja tema perekonnale. Järjekordsed sõidud ja usutlemised tegid lõpliku avastuse: Koidula käsikirjad olid juba 1952. a. toodud Viljandisse, kus seisid teadmatult eravalduses. Alles nüüd, rohkem kui 70 aastat pärast Koidula surma, said need kogu meie rahva varanduseks. Leid polnud juhuslik, vaid süstemaatilise otsi-

mise tulemus. Kirjandusmuuseum leidis rohkesti A. Kitzbergi materjale Jõgeva rajoonist ühe kolhoosniku juurest, kuhu kirjaniku abikaasa need sõja-aastail oli varjule viinud.

Säärasteks otsimisteks ja avastamisteks on kodu-uurijal suurepäraseid väljavaated. Tema puutub korduvalt kokku kohapealsete inimestega, pääseb neile lähedale ja avastab kergesti nende «saladused». Kohaliku inimese vastu tuntakse suuremat usaldust ja talle näidatakse kergesti oma varandusi või puistatakse välja oma teadmisi. Võõral inimesel aga on ühekordse kokkupuutumise korral vaevalt võimalik säärast kontakti luua. Tööd süvendavad veel korduvad külaskäigud: jutustajad saavad vahepeal meenutada uusi asju või otsida panipaikadest lisamaterjale, küsitlejal on kerkinud uusi probleeme. Kodu-uurijal ja jutustajal või kultuurivarade omanikul võib kujuneda kestev side, mis on tulemusrikka töö peamiseks aluseks ja võib viia võimaluste lõpliku ärakasutamiseni.

Kohapeal võivad elada kultuuritegelase või kirjaniku perekonnaliikmed, järglased, lähemad sugulased, kellel on vastava isiku kohta kõige laialdasemad teadmised. Võib leida ka naabreid, töökaaslasi, kliente, õpetajaid, õpilasi, kaasõpilasi, huvikaaslasi jne., kellel on olnud ühel või teisel alal kokkupuuteid. Mõni inimene võib olla ka teiste kaudu kuulnud üht-teist kirjanikust ja needki teadmised on olulised. Kirjanikke on tundnud kirjastuste töötajad, ajakirjanikud, isegi trükitöölised; draamakirjanikel on kokkupuuteid olnud teatrirahvaga, hilisemal ajal filmitöötajatega.

Muidugi ei anna suulised teated alati täit tõde edasi, vaid võivad liialdada, idealiseerida, moonutada, isegi ekslikke andmeid esitada. See ei peaks aga üleskirjutajat kohutama, vaid tal tuleks panna kõik kirja. Küllap teaduslik läbisõelumine ja muud andmed tõe jalule seavad. Ei maksa karta teateid, mis vastavale isikule ebasoodsat valgust heidavad — ka varjukülgi on vaja päristõe leidmiseks arvestada. Kirjutatagu üles võimalikult nõnda, kuidas kõneldatakse; õiendamisi-täiendamisi on võimalik mujalgi teha. Valmiskirjutatud teksti võib anda ka jutustajale lugeda, et ta kõik üleskirjutatu omaks võtaks. Valmistekst võib esile kutsuda täiendavaid seletusi. Kui jutustaja on hea kirjaoskaja, siis võib paluda teda ennast ülestähendusi teha, andes selleks vajalikke juhtnõure.

Üleskirjutused on soovitatav kanda puhtalt mõnda vihkusse, et need oleksid hästi loetavad ja kasutatavad. Kui

originaali ei taheta asutustele edasi anda, siis võiks kogutud andmetest vähemalt muuseumile teatada, et viimasel oleks ülevaade kõigist vastava küsimuse kohta olemasolevaist materjalidest ja võiks neist tarbe korral koopiaid teha. Kirjanduslikke mälestusi saab trükkis avaldada (näit. kohalikus ajalehes, heal juhul ka ajakirjas «Keel ja Kirjandus»). Eriti rikkalikude ja keerukate allikate puhul või suuremate materjalileidude korral on soovitatav pöörduda spetsialistide poole, et võimalused maksimaalselt ja täiel teaduslikul tasemel ära kasutada. Lõppsihiks oleks ikkagi materjalide suunamine tsentraalsetesse hoiupaikadesse, eeskätt Kirjandusmuuseumi, kus on garanteeritud nende säilimine ja üldine kättesaadavus teadusele.

Lõpuks mainitagu veel mõningaid paremaid kodu-uurijate töötulemusi kultuuri- ja kirjandusloo alalt, mis võiksid ka teistele abiks olla.

Joonuks, H. Kirjanduslik matk läbi Väike-Maarja ja Simuna. „Keel ja Kirjandus“ 1962, nr. 7.

Joonuks, H. Pandivere teedel. Tallinn, 1963.

Priidel, E. Mälestuskilde Paistust. „Keel ja Kirjandus“ 1962, nr. 3.

Priidel, E. Mälestusi Tarvastu kultuuritegelastest. „Keel ja Kirjandus“ 1963, nr. 2.

Vinkel, A. Mööda kirjanduslikku Saare- ja Muhumaad. „Keel ja Kirjandus“ 1963, nr. 7.

Mägi, H. Otepää. Tallinn, 1963.

TASUTA

A-
318

D/380

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00475880 3